

KONSONANTIDE PALATALISATSIOON EESTI KEELES

G. Laugaste

Eesti keele kateeder

Konsonantide palatalisatsioonil on eesti keele foneemide süsteemis tähtis koht, sellepärast on keeleteaduslikus kirjanduses korduvalt püütud määrata palatalisatsiooni olemust ja selle esinemispiirkondi eesti keeles. Kindlate õigekeelsuslike normide fikseerimiseni pole aga tänini jõutud, ja seda peamiselt sellepärast, et palatalisatsioon kõnekeeles väga suurel määral varieerub. Alljärgnevalt püütakse pilk heita eesti keele palatalisatsiooni kirevusse ja selgitada selle põhjust.

Konsonantide palatalisatsioon eesti keeles on osalise assimilatsiooninähtus, mille puhul palataalne häälik koartikulatoorselt mõjutab oma naabruskonsonanti palataalsuse suunas. Koartikulatoorse palatalisatsiooni kõrval võib esineda ka fonemaatilist palatalisatsiooni, mille puhul sõna teatavas asendis palataliseeritud konsonant kujutab endast uut kvaliteeti iseseisva foneemi näol.

Palataliseeruvaks konsonantideks eesti üldrahvalikus kõnekeeles on dentaalid. Nendest *l*, *n*, *t(d)* ja *s* palataliseeruvad enam-vähem ühesugustel tingimustel, *r*-i peenendumine on ebajärjekindel, varieerub isikuti ning fonemaatiline vahe tegemine palataliseeritud ja palataliseerimata *r*-i vahel on taandumas murdenähtuseks. Koartikulatoorselt palataliseeruvad isikuti ka velaarne klusiil *k(g)* ja velaarne nasaal *ŋ*, kuid seda ainult eesvokaalseis sõnades, nende palataliseerimine tagavokaalseis sõnades on murdeline.

Palatalisatsiooni asend sõnas on piiratud. Fonemaatiline palatalisatsioon võib esineda ainult pearõhulises silbis, s. t. palataliseerub pearõhulise silbi vokaalile järgnev konsonant oma *e s i o s a g a*. Viimast momenti tuleb eriti tähele panna: selle poolest erineb eesti keele palatalisatsioon samast nähtusest vene keeles. Konsonantühendis palataliseerub järelikult esikomponent, ja kui see ei ole palataliseeruv häälik, jääb ühend palataliseerumata (näit. *lamp*, *kõmpsi*, *vaht*). Sõnaalgulist ja sõnalõpulist palatalisatsiooni (pikemais kui ühesilbilistes sõnades) eesti keeles ei ole. Järgsilbis võib peenenduda sõnasisene *i*-eelne dentaal, kuid väga ebaühtlaselt,

ja palatalisatsioon on seejuures kaasrõhulises silbis ilmsem kui rõhutus.

Eesti keele palatalisatsioon on põhiliselt regressiivne, s. t. järgnev palataalne häälik mõjutab eelnenud dentaali artikulasiooni. Peamiseks palatalisatsiooni põhjustajaks on türevokaal *i*, mis annab eelnenud konsonandile või konsonantühendile palataalse varjundi. Kuid palatalisatsioon esineb ka neis vormides, kust lõpuvõi sisekao tagajärjel *i* on kadunud, jättes oma palataalsuse eelnenud konsonandile. Sellisel puhul, eriti lõpukaolises nominatiivis, ongi tegemist eesti keele fonemaatilise palatalisatsiooniga, s. t. palatalisatsioon on ainus sõna tähenduse eristaja. Sellest mõned näited kõigepealt *i*-tüveliste sõnade kohta:

<i>hal'l</i> (: <i>hal'li</i>)	—	<i>hall</i> (: <i>hallá</i>)
<i>mul'l, mul'le</i> (mitm. osast.)	—	<i>mul</i> (: <i>mulle</i> (alaleütlev))
<i>mõ'l'l</i> (: <i>mõ'l'li</i>)	—	<i>möll</i> (: <i>mõllu</i>)
<i>sel'l</i> (: <i>sel'li</i>)	—	<i>sel</i> (= <i>sellel</i>)
<i>vil'l</i> (: <i>vil'li</i>)	—	<i>vill</i> (: <i>villa</i>)
<i>mul'k</i> (: <i>mul'gi</i>)	—	<i>mulk</i> (: <i>mulgu</i>)
<i>pal'k</i> (: <i>pal'gi</i>)	—	<i>palk</i> (: <i>palga</i>)
<i>tul'p</i> (: <i>tul'bi</i>)	—	<i>tulp</i> (: <i>tulba</i>)
<i>kan'n</i> (: <i>kan'ni</i>)	—	<i>kann</i> (: <i>kannu</i>)
<i>män'd</i> (: <i>män'ni</i>)	—	<i>mänd</i> (: <i>männa</i>)
<i>on'n</i> (: <i>on'ni</i>)	—	<i>on</i>
<i>kas's</i> (: <i>kas'si</i>)	—	<i>kas</i>
<i>ju't</i> (: <i>juti</i>)	—	<i>jutt</i> (: <i>jutu</i>)
<i>ko't</i> (: <i>ko'ti</i>)	—	<i>kott</i> (: <i>kota</i>)
<i>na't</i> (: <i>na'ti</i>)	—	<i>natt</i> (: <i>nata</i>)
<i>nu't</i> (: <i>nu'ti</i>)	—	<i>nut</i> (: <i>nutu</i>)
<i>pe't</i> (: <i>pe'ti</i>)	—	<i>pet</i> (: <i>petu</i>)
<i>ma't's</i> (: <i>ma't'si</i>)	—	<i>mats</i> (: <i>matsu</i>)
<i>mü't's</i> (: <i>mü't'si</i>)	—	<i>müts</i> (: <i>mütsu</i>)
<i>ot's</i> (: <i>ot'si</i>)	—	<i>ots</i> (: <i>otsa</i>)
<i>pät's</i> (: <i>pät'si</i>)	—	<i>päts</i> (: <i>pätsu</i>)
<i>ku's's!</i>	—	<i>ku</i> s
<i>to's's</i> (: <i>to's'si</i>)	—	<i>toss</i> (: <i>tossu</i>)
<i>la's't</i> (: <i>la's'ti</i>)	—	— <i>last</i>

On veelgi selliseid sõnapaare, mille puhul palatalisatsioon hoiab ära üksikute muutevormide kokkulangemise. Palataliseeritud häälik võib olla eri foneemiks ka pika vokaali järel:

vaat' (: *vaad'i*) — *vaat!* (= *vaata!*)

Peale *i*-tüveliste sõnade võib esineda palataliseerituna ka *e*-tüveliste sõnade nominatiiv. Siingi on palatalisatsioonil sageli foneemi väärtus, näiteks sõnades:

tal'v (: *talve*) — *talv* (murdes, täh., *talb* : *talva*)

õl'g (: *õle*) — *õlg* : *õla*

Seega on fonemaatilise palatalisatsiooniga tegemist kõigil puhkudel, kus nominatiivi lõpul *i* on kadunud ja ilma palatalisatsioonita võiks sõna seetõttu kokku langeda mõne teise sõna nominatiiviga või teatava muutevormiga või ka muutumatu sõnaga. Mõningail puhkudel võib fonemaatiline palatalisatsioon sattuda ka mõne teise vokaali ette (*kas'te* — mitm. osast. sõnast *kas't*, *kaste* — ains. omast. sõnast *kaste*). Antud näites ei põhjusta palatalisatsiooni mitte vokaal *e*, vaid tüvevokaal *i*.

Fonemaatilise palatalisatsiooni juhtumid on kogu palatalisatsioonisüsteemis kõige stabiilsemad ja üldrahvalikumad.

Koartikulatoorselt palataliseeruvad nimetatud konsonandid alati tüvevokaali *i* ees, enamasti ka mineviku tunnuse ees (*võl'tis*).

Peale *i* põhjustab konsonantide peenendumist palataalne häälik *j*. Konsonantühendeis dentaal + *j* on teist silpi algav *j* assimileerinud eelnenud konsonandi artikulatsiooni enda sarnaselt palataalseks (*kal'ju*, *os'jad*). Seejuures kaldub eesti keeles tõdvalt, vokaalselt häälduv *j* ise assimileeruma ja kõnes võib sageli esineda *l'j* asemel *ll* (*väl'las*, *pal'las*). Assimilatsiooni korral on *l-i* palataalsus tugevam.

Eesti keeles esinevad konsonandid teatavasti kolmes fonemaatilises pikkuses. Palatalisatsioon tabab kõiki kvantiteediastmeid, kuid mida pikem on konsonant, seda ilmekam on palatalisatsioon: sõnas *pal'lid* ilmekam kui sõnas *pal'i*, sõnas *pal'le* aga eelmistest veelgi ilmekam.

Et palatalisatsioon mõjutab konsonandile eelnevat vokaali, siis on arusaadav, et palatalisatsioon mõnevõrra sõltub eelnevast vokaalist. Kõigepealt ei esine ühiskeeles peaaegu üldse peenendumist diftongi järel (*poissi*, *kaussi*, *nautis*, *teati*, *taoti*). Diftongijärgse konsonandi palataliseerumise korral saaks vokaal epenteesi tõttu triftongi iseloomu (*tao'ti*), see aga ei ole eesti keeles võimalik. Samal põhjusel on ka *i* järel palatalisatsioon vähem kuuldav.

Peale nimetatud juhtumite on veel üksikuid sõnu, kus sõna eesvokaalsus näib põhjustavat või vähemalt soodustavat konsonantide palataliseerumist. Nii näiteks palataliseerib rohkem kui 50% kõnelejaskonnast sõnu *külm*, *selge*, vähemal määral ka *silm*. Siin ei ole teada muud palatalisatsiooni põhjustajat kui sõnade eesvokaalsus. Veel silmapaistvam on eelneva eesvokaali osatähtsus häälikute *ŋ* ja *k* palataliseerumise puhul: palataliseeruda võivad kõnekeeles ainult eesvokaalsed sõnad, nagu *män'g*, *sän'g*, *käk'k* jt., kusjuures sekundaarselt võib palatalisatsioon sattuda ka *u* ette (*män'gu*).

Peale juhtumite, kus palatalisatsioon teataval määral sõltub eelnevast vokaalist, võib eesti keeles juhuslikult leida ka otseselt progressiivset palatalisatsiooni. Nimelt hääldatakse *i*-lõpulist diftongi kiirkõnes mõnikord ebatäpselt, nii et sellest jääb ainult palatalisatsioon järgnevale konsonandile, kui see on dentaal, näit.: *kud'as*, *mud'u*, *nas'te*, *tes'te* jt.

Märkimist väärrib ka taotlev palatalisatsioon deminutiivsõnades. Siin ei ole palatalisatsioon tingitud naabrusest ega eelda palataalse hääliku assimileerivat mõju. Taotlev palatalisatsioon on eesti keeles nagu mujalgi tekkinud laste keele matkimisena, esinedes sageli koos *u*-deminutiiviga: *kut'su*, *not'su*, *tüüd'u*, *kus'su*, *põs'sa* jne. Üksikuis sõnades võib selline palatalisatsioon omada foneemi väärtust, näit. *kul'u* — vrd. *kulu*, *kol'u* — vrd. *kolu*, *võt'a* — vrd. *võta*. Viimane sõnapaar tuleneb küll samast verbist, kuid tähendusvarjund on erinev.

Omaette tuleb vaadelda palatalisatsiooni teistest keeltest tulnud sõnades, mida eesti keele seisukohalt võib jaotada laen- ja võõrsõnadeks. Esimesed on keelde tulnud ammu, peamiselt suuliselt ja enne rahvusliku kirjakeele kujunemist. Need sõnad on häälikuliselt igapidi kohanenud eesti keelele, ka palatalisatsiooni poolest. Võõrsõnadeks nimetatakse selliseid sõnu, mis häälikuliselt ei ole kohanenud, vaid on säilitanud võõrhäälikud (*ž*, *š*, *ř*), enamasti esialgse rõhuasetuse ja muid eesti keelele võõraid häälikulisi iseärasusi. Kuid palatalisatsioon käib võõrsõnades oma teed. Et võõrsõnades käänamisvokaaliks on *i*, siis tekib nende käänamisel *i* eel koartikulatoorne palatalisatsioon. Sedamööda, kuidas sõnad keeles kodunevad, üldistub tüvevokaali *i* mõjul palatalisatsioon ka nominatiivi, kus *i* kunagi ei ole esinenud, näit. *kros's*, *mat't*. Samasugune lugu on pikemais sõnades pearõhulise silbiga: *artel'l*, *anten'n*, *tualet't*. Kui sõna rõhk aja jooksul on siirdunud esimesele silbile ja eriti kui kvantiteet väheneb, siis palatalisatsioon järgsilbis kas nõrgeneb või koguni kaob: *portfel(l)*, *protokol(l)*, *karamel(l)* jt. Hilisemaid ja vähekasutatavaid laene palataliseeritakse vähe, eriti nende poolt, kes hästi oskavad võõrkeeli, näit. sõna *akvarell*, *horisont* jt.

Üldiselt on palatalisatsioon rahvusvahelistes sõnades väga ebaühtlane nii oma intensiivsuse kui ka ulatuse poolest, olenedes sõna tuntuusest, rõhu kujunemisest jm. tegureist. Isikuti käib piiratum palatalisatsioon kaasas võõrkeelte suurema tundmisega.

Olukorrast võõrsõnade palatalisatsioonis näib võivat järeldada: kui palatalisatsioon on puhtfoneetiline nähtus, ei esine see ühtlasena ega stabiliseeru. Nii ka keele oma sõnavaras, näit. esmavärtelistes sõnades, kus järgnev *i* on alati püsinud, esineb palatalisatsioon isikuti kord üsna intensiivselt, kord väga nõrgalt, kord puudub täielikult. Peale selle võib pika vokaali järel palatalisatsioon kord puududa, kord esineda (*paat* — *paat'*, *saan* — *saan'* jt.), samuti *e*-tüveliste sõnade nominatiivis (*lesk*, *põsk*, *talv*, *külg*). Üksikute häälikute osas, nagu öeldud, on *r*-i palatalisatsioon tänapäeva keelest kadumas, aga isikuti siiski esineb, näiteks üliõpilastest palataliseeris *r*-i ca 15%.

Palatalisatsiooni varieerumist eesti keeles aitab mõnel määral selgitada selle nähtuse käsitlus eesti kirjakeele ajaloos. See pakub kirjut pilti.

Palatalisatsiooni esinemisele ja selle nähtuse märkimise vajalikkusele eesti keeles on juhitud tähelepanu grammatikute ja keeleteadlaste poolt juba alates 17. sajandist. Esimest korda esitab palataliseeritud sõnu J. Gutsloff 1648. a. oma grammatikas „Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam” ja märgib neid tähega *j* konsonandi järel (*panj, kotj* — lk. 6). 1660. aastal ilmunud Gösekeni grammatika „Manuductio ad Linguam Oesthonicam” annab teistsuguseid näiteid palatalisatsiooni esinemise kohta, käsitledes nähtust ilmsesti Lääne-Eesti murrete põhjal hoopis teisiti, epenteesina. Leiame näiteid, nagu *Jaen, saen, taet, vaet*. Näeme, et kumbki autor on käsitanud nähtust eri viisi. On ilmne, et üks märkab nähtust konsonandi, teine vokaali osas. Samasugune vastuolu läbib kogu möödunud sajandi keeleteaduslikku kirjandust selle küsimuse kohta. Põhjuseks ongi asjaolu, et palatalisatsioon eesti keeles ei kujuta endast ühtset nähtust, vaid suuresti erineb murdeti, ja iga autor on küsimust käsitledes lähtunud oma kodukoha kõnekeele seisukohalt. Palatalisatsioonist räägitakse Gutsloff’ist alates paljudes grammatikais, kuid esimesena analüüsib nähtust põhjalikumalt O. W. Masing 1816. aastal ja teeb ettepaneku palatalisatsiooni kirjas märkida. Ta esitab siin rea palataliseeruvaid sõnu ja märgib neid kaht viisi: *änd mäнд ja täll, õlg*.¹ Masingu poolt algatatud, saab palatalisatsiooniküsimuse käsitlus erilise hoo Rosenplänteri ajakirja „Beiträge . . .” veergudel, kus Rosenplänter enese ja paljude teiste poolt püütakse selgitada palatalisatsiooni olemust ja enamasti rõhutatakse vajadust seda kirjas märkida. Kuid nähtuse seletamisel puudub üksmeel. Eriti ägedaks kujuneb poleemika palatalisatsiooni ümber sajandi teisel poolel Hurda ja Veske vahel, millel ilmselt on mõlemapoolne murdeline taust (vt. näit. „Sitzungsberichte d. GEG” 1870, lk. 46—48). Eelmisel sajandil ja osalt käesolevalgi esitatud seisukohtade kirevust iseloomustab hästi palatalisatsiooni märkimise ettepanekute rohkus ja mitmekesisus. Sellest alljärgnevalt mõned näited (koos autori kodukoha märkimisega):

- 1) *Jaen, saen* — Göseken (Läänemaa, Kullamaa)²
uis, saint — Luce (Saaremaa)³
kuill, kooil — M. Veske (Viljandimaa, Paistu)⁴

¹ O. W. Masing, Ehstnische Originalblätter für Deutsche. I. Dorpat, 1816, lk. 50—51.

² H. Göseken, Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache . . . Reval 1660.

³ [J. W. L.] L[uce] kirjutab oma sõnavõtus „Orthographischer Vorschlag”: „Der öselsche Ehste liest die Wörter Sant, hunt, us etc, dass sie fast klingen wie Saint, huint, uis.” J. H. Rosenplänter, Beiträge VI (1816), lk. 49.

⁴ Sitzungsberichte d. GEG 1874, lk. 56. Sel puhul vt. ka referaati Hurda ettekandest OES-is. (Sitzungsberichte d. GEG 1870, lk. 46—48.) Hiljem on hakanud Veske kasutama samasugust märkimist, nagu esineb Wiedemannil: kar’g, kar’p, keer’ jne. (Vt. M. Veske, Славяно-финския культурныя отношения. Kaasan 1890, lk. X jj. (Указатель.)

poitt, toill, vainn, kojtt, kuujl, kajst — Preisberg (Järva-
maa?)⁵

loit, uis — Masing (Tartumaa, Lohusuu)⁶

aënd, mãnd — *ölg, pãlk* — Masing⁷

põl, põlw, putk — Masing⁸

võil, saân, kãs — Hirschhausen (Kuusalu)⁹

hal, kan, kaş, kaški, vars } — Rosenplänter (Pärnumaa)¹⁰
sant, kulp, tal

⁵ K. Preisberg, Häälikute peenendus ja kolm pikkuse järku. Eesti Kirjandus 1909, lk. 145 jj.

⁶ „Es wird dem Elephanten auch einen Rüssel geben können, den er lot (der Aussprache nach: loit) nennt.“ — „Mis see on?... Küllap opeetaja teab: us (spr. uis).“ [J. H. Rosenplänter], Ein Schreiben des Herrn Pastor Masing's zu Ecks an den. Herausgeber. Rosenpl., Beiträge XII (1818), lk. 38.

⁷ O. W. Masing, Ehstnische Originalblätter für Deutsche I. Tartu, 1816, lk. 50—51. Siin avaldab Masing kahetsust, et eesti alfabeedis puudub vaste vene tähestikus leiduvale märgile „b“, mis tähistaks palatalisatsiooni. Lk. 51 toob ta rea sõnu, milles leidub palataliseeritud häälikuid ja mida ta märgib tsirkumfleksiga tähe peal: mãnd, die Quirl, mãnd, die Fichte; and, die Gans, im Accusativ, aënd, die Gabe jne.

⁸ Hiljem kasutas Masing ka punkti asetamist (palataliseeruvale konsonandile eelneva) vokaali alla. Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift, Tartu 1820, lk. 8—9. Sealsamas kõrvutab ta muljeeritud ja muljeerimata sõnu, nagu: palk ~ palk; sulg ~ sulg jne. Vt. ka „Marahwa Näddala-Leht“ 1821, „Juhhataja“ [= sisukord]: rukki us. Sama ajaleht 1825, nr. 32, lk. 254: „... ja õskame issi källimat pibo- ja ninna-tubbakat valmistada...“ — Marahva Kalender ehk Taht-ramat 1823 aasta peale, Pernos, lk. 47: „Temma olli tark tislar, ja kulus treial, kes elewandi hamba luist källid kunstwärgid treis...“ Samal leheküljel on veel palataliseerimismärgiga sõna „kroonlühtrid“. Vt. ka O. W. Masing, Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie, Pernau 1827, lk. 29. Heller, Anmerkungen zum XIII Heft dieser Beiträge. Rosenpl., Beiträge XV (1825), lk. 93: „Kol, tulle tülle mannu, viska lats tülle. Kol ist mouillirt.“ Samal leheküljel veel: Kõtti, krampi, kašti. — [Steingruber], Bemerkungen über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie von einem Freunde der ehstnischen Sprache, Pernau, 1826, lk. 17—18: ölg, sõlg, sulg, wars. Tartumaal leiduvat palatalisatsiooni veel laiemalt, esinevat rohkem palataliseeritud sõnu kui Põhja-Eestis, nagu näiteks: uts, kats, lats.

⁹ J. Hirschhausen, Ueber einige Vorschläge zur Verbesserung der ehstnischen Orthographie. J. H. Rosenplänter, Beiträge XIII (1821), lk. 10. Samas artiklis lk. 16 ütleb Hirschhausen: „Ei maksa muidugi jätta juurde lisamata, et rannamurre ei tunne seda erilist vokaalide toonitust.“

¹⁰ J. H. Rosenplänter, Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend. Beiträge XIII (1821), lk. 70. Autor ütleb, et punkt pannakse muljeeritud tähe alla; siin on asetatud konsonandi alla.

1825. a. Beiträge XV kõites asetab ta punkti eelneva vokaali alla: „P a r w,

vars, kont, paat — Faehlmann (Järvamaa) ¹¹

hal'l, kaßs, küll — Grenzstein (Viljandimaa) ¹²

2) *parta, koita*
tujdu, jaajn, nojtt } Riomar (Tartumaa, Kursi) ¹³

ki,nk, ku,rk... , ka,n... ,

ki,nk, (kiñk,), pä,t,s (pät,s); } Ansomardi (Järvamaa) ¹⁴

toill, tojll

koñt, kaßt, kal'l'is — Wiedemann (Haapsalu) ¹⁵

vill, vaht — Hermann (Viljandimaa, Põltsamaa) ¹⁶

gen. e, suur hulk lindu, kalla ehk palka, mis koos tullevad ehk lähhedwad." Veel: *pant, pandi, pändil, pändile, andist, armist, armiline, täntsimine* jt. *Rosenplänter*, Acht und sechzig gelegentliche Sprachbemerkungen aus Briefen des Herrn Probst, Ober-Consistorial-Assessors und Ritters O. W. Masing. Gesammelt und nebst einer Bitte mitgetheilt von dem Herausgeber. Beiträge XV, lk. 45. Hiljem temalt säilinud käsikirjas „Lühhike oppetus/Kuida viljapuid harrida“, Pernus 1841, on kasutatud samasugust märkimist: „...et pu, mis santi wilja kannab, peab head wilja hakkama kandma,“ (lk. 8). (F. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. OES, M. A. 137.)

¹¹ Fr. R. F ä h l m a n n, Ueber estnische Orthographie. Verhandlungen d. GEG II, 4 (1852), lk. 67: „Masingu märk on mugav ega moonuta kirja. Märgi kasutamine on vajalik. Kahekordse vokaali puhul on õige panna punkt teise vokaali alla, näit. *kaas, toos, kuusk.*“ F. R. F a e h l m a n n, Kribus-Krabus. Ma-rahva Kalender ehk Täht-ramat 1845, lk. 51: „...ja pahhema käe kolmas põikulits ja al maddal majja rohheliste akna-laudadega.“ Ka Faehlmanni kalendrijuttude mõningais hilisemais väljaandis on need palatalisatsioonipunktid säilitatud. (Vt. Friedrich Robert F ä h l m a n n, Kirjatööde kogu I (1915), lk. 47.) Kasutatud on seda viisi ka Faehlmanni kaasaegseis õpikuis: [R e i n t h a l], Tarto maa-keele Abits, kost latse võiva tävveste lugemist opi. Tarto liinan, 1845: „Kuis lats huka lät vanembide hooletuse läbi“ (lk. 16); „...nink panep mähitu latse rahakõtiga ema üska“ (lk. 19).

Punkti vokaali all kasutab selguse mõttes harva ka Kreutzwald:

„...pissohänd, rahhakandja, krat...“ Tekst on vanas kirjaviisis, mis laseb järeldada, et see on kirjutatud enne aastat 1851, millal Kreutzwald läks üle uuele kirjaviisile. (Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond fond nr. 64, mapp 4, vihik 5.)

- A. G r a n z s t e i n, Eesti Lugemise-raamat. Teine jagu, Tartus 1888, lk. 23: *ku'tsade, ha'll, hu'nt*; lk. 24: *hu'nt, hu'ndi*; lk. 25: „Ka'ss arvas hiire olema.“

¹³ T. R i o m a r, Eesti keel kõnes ja kirjas. „Postimees“ 1904, nr. 99.

¹⁴ Ansomardi, Eesti praeguse kirjakeele, kirjaviisi ja grammatika arevustus. „Rahva Lõbu-leht“ 1900, lk. 371—372.

¹⁵ F. J. W i e d e m a n n, Grammatik der Ehstnischen Sprache, St.-Petersbourg, 1875, lk. 125—126. Ka: W i e d e m a n n, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch, St. Petersburg, 1869. Seda märkimisviisi on kasutatud tänapäevani muide kasulgeks jäävate sõnade palatalisatsiooni märkimiseks. Nii näit. *ku'nt* r üh'e oma jutustuse „Or'st“ pealkirjas jm. Vt. ka Anna Haava, Luuletused, Tallinn 1954, lk. 387: koll'.

- A. H e r m a n n, Eesti keele grammatik. Koolidele ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida, Tartus, 1884, lk. 11: „(kaubal on) pood; (sina) pood (üles); (välja- ehk õõ-) vaht; (õllel on) vaht.“

3) *kotj, panj* — Gutschlaff (Võrumaa, Urvaste) ¹⁷
arm', palk' — Hurt (Võrumaa, Põlva) ¹⁸

Paistab silma, et valdav osa autoreist, kes pooldavad palatalisatsiooni märkimist vokaalile, pärinevad aladelt, kus praegugi palatalisatsioon on oluliselt muutnud vokaali, kuni *i* epenteesini (*laits, uiss, saen*), — Saaremaa, Läänemaa, osalt Pärnumaa ja mulgi murde alal. Ka kodavere murde alalt on allakirjutanu registreerinud kõige vanemaitl kõnelejailt epenteesi näiteid (*suaän, Juaän*), mis lubaks oletada niisuguse nähtuse olemasolu Masingu ajal ka Lohusuus, mille põhjal siis Masing seda tahtis märkida vokaalile. Aga Masing tundis ka teisi murdeid, mis võisid teda mõjutada.

Teiseks paistab silma 3. rühm näiteid, milles esinev märkimisviis on omane ainult võrumaalastele ja mille järgi palatalisatsioon peaks esinema konsonandi lõpus, eelnevat vokaali oluliselt mõjutamata, sarnaselt vene keelele — nii, nagu see võru murde alal tõepoolest esineb. Wiedemann, Hermann ja Riomar on oma märkimisviisiga kõige ligemal sellele, kuidas tänapäeva keeles palatalisatsioon kõige tavalisemalt esineb ja nagu seda peetakse õigeks märkida ka viimaste aastakümnete teaduslikus kirjanduses, Kettunen ¹⁹ ja Aristega ²⁰ eesotsas. Selle järgi on palatalisatsioon peaaesjalikult konsonantisminähtus.

Eesti rahvuskeel on levinud ja ühtlustunud kirjakeele alusel. Palatalisatsiooni aga kirjas ei märgita, seepärast pole ka tänapäevani välja kujunenud kindlaid norme ega täiesti ühtset häälduslikku uusust. Iga keelekõneleja on mõningal määral mõjustatud oma lähikonna keelepruugist, ja palatalisatsioonialane varieerumine on tegelikult väga suur. Selle olukorra mõistmiseks on vaja vaadelda palatalisatsiooni murdeis.

Palatalisatsiooni poolest jagunevad eesti murded nelja rühma:

---

¹⁷ J. Gutschlaff, *Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam*, Dorpati Livonorum 1648, lk. [20]: „6. Cavondum est nè litera jod in fine enuncietur per i. Sic non pronuciandum est Kotti pro Kotj Saccus, ut nec panni / olli pro panj olj / tc.”

¹⁸ [J. Hurt], *Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi*. Väljaandnud Tartu õpetatud Eesti Selts, Tartus, 1864, lk. 4: „Peenenduse tähenduseks tehakse üleval pookstavi kõrvale kriipsukene (‘), mis kustutamise märgi sarnane on [ainult vastupidise kaarega]: l', n', r', s' jne. Kustutamise märk'on: ', peenenduse märk': '. Mõned näited: „s ä r g' on kala, s ä r k' on ihukate” (lk. 7); „palk', tal', sulg', saan', vars'” (lk. 10).

Ka: A. Erman, *Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland XXV* (1867), lk. 82.

Ka rahvalauluväljaannetes praktiseerib Hurt samasugust pehmenusmärgi, ainult märgi kaarel pole enam tähtsust: pal't'u; röövarull' (vt. „Vana kannel” II, lk. 171; 212; vrd. ka „Vana kannel” I, lk. VII).

Hurda sellele ettepanekule vastavalt märgib ka Koidula: „... isa mul'ki väimeheks ei võta.” (Säärane Mul'k, 1872, lk. 8.)

¹⁹ L. Kettunen, *Eestin kielen äännehistoria*, 1929.

²⁰ P. Ariste, *Katselisfoneetilisi tähelepanekuid*. Tartu Ülikooli Toimetised B-12 (1942); P. Ariste, *Eesti foneetika* (1953), lk. 77—83.

1²¹ murdealad, kus puudub igasugune palatalisatsioon;

2 murdealad, kus palatalisatsioon esineb ainult fonemaatilise palatalisatsioonina *i* lõpukao ja sisekao tingimusel, seejuures sageli epenteesina (Viljandi- ja Saaremaa);

3 murdealad (keskkohaga Võrumaa), kus palatalisatsioon esineb palju laiemalt kui kirjakeeles: palataliseeruvad kõik konsonandid, kusjuures palataliseerub just konsonandi lõpuosa, nii et seda tugeva palatalisatsiooni korral võiks märkida *j*-ga konsonandi järel. Palatalisatsioon võib esineda sõna igas asendis, palataliseerida võivad peale *i* ka teised eesvokaalid;

4 murdealad, kus palatalisatsioon esineb assimilatsiooninähtusena nii *i* püsi kui kao korral, samuti *j* ees, kusjuures palatalisatsioon on suhteliselt nõrk; palataliseeruvad ainult konsonandid, eelnevat vokaali oluliselt mõjutamata (Põhja-Eesti keskmurre ja sellel baseeruv üldrahvalik kõnekeel).

1. Palatalisatsioon puudub kahel teineteisest lahus seisval alal, nimelt Hiiumaal ja Põhja-Eesti rannikul, alates Tallinna ligidalt kuni Narva jõeni. Viimase ala piirjoon on pidevalt nihkumas mererannale ligemale kõigi murdejoonte kahanemisega. Palatalisatsiooni nähtusena võib siin paiguti kuulda ainult *j*-i assimilatsioonist tekkinud peenendust (*nal'lakas, väl'la*).

On andmeid, et kirde-eesi rannamurre ulatus varemini kaugemale sisemaale ja algas juba Hiiumaa ligidalt Noarootsist. Sel korral oleks see võinud moodustada Hiiumaaga ühise murdeala. Teised murdenähtused seda aga küllaldaselt ei kinnita ja ainult palatalisatsioonile sellist oletust rajada ei saa.

2. palatalisatsiooniala esindab puhtfonemaatilist palatalisatsiooni, mille põhiiseloomuks on palatalisatsiooni esinemine ainult *i* lõpukao tingimustes (*tal'l : talli, kas's : kassi*). Peale nimetatud põhitunnuse esineb selles palatalisatsioonitüübis terve rida ühiseid ja kirjakeelest erinevaid jooni, nimelt:

1) tugev epenteetilisus, näit. *su'p, w's, to'ep*;

2) peale dentaalide palataliseeruvad veel labiaalid, näit. *kum'm, rep'p, raa'ev*;

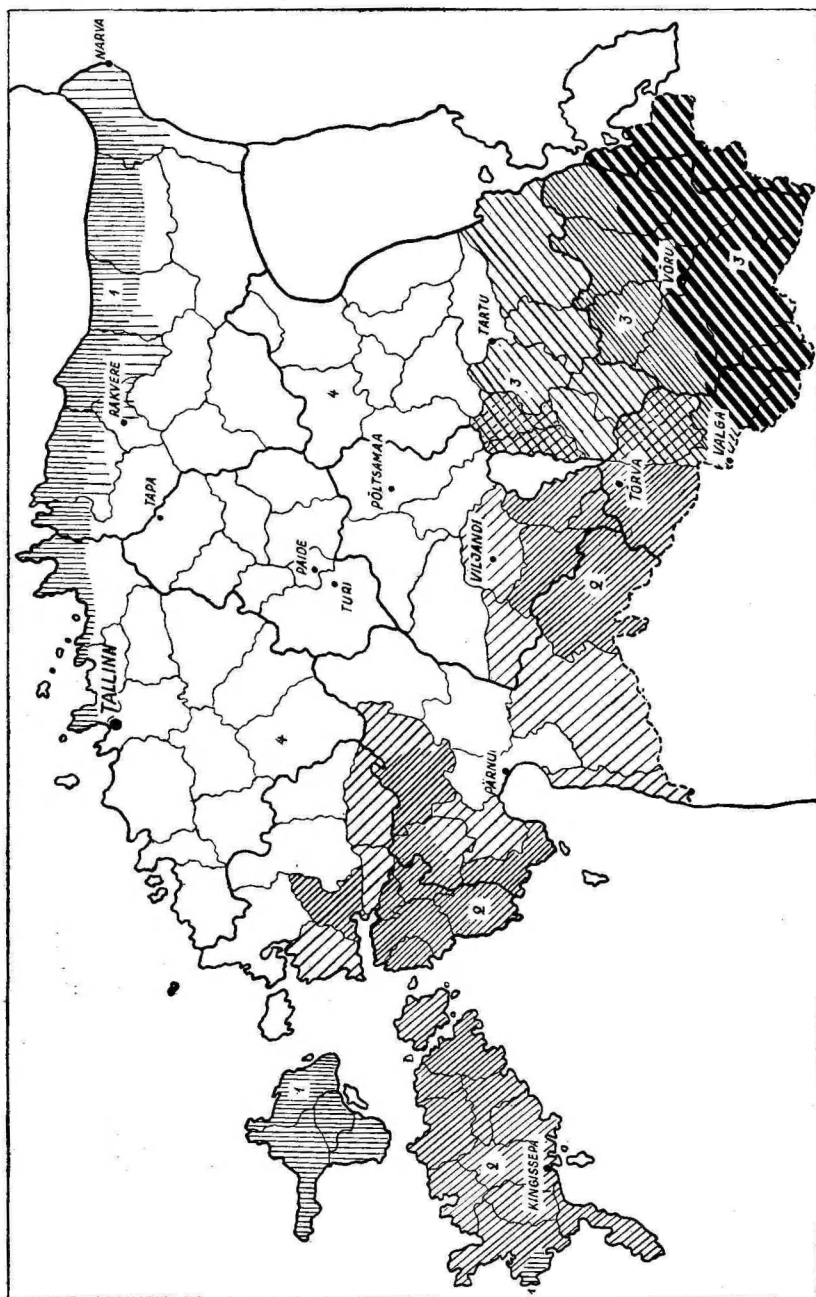
3) *k* ja *ŋ* palataliseeruvad igal tingimusel, näit. *ak'k, pan'g*;

4) *j* ees ei ole üldiselt palatalisatsiooni, vastavad sõnad esinevad kas metateesiga või ilma palatalisatsioonita, näit. *asjad, paelu, laaha*.

Erinevusena selle palatalisatsioonipiirkonna lääne- ja idaosade vahel võiks märkida pikkade vokaalide täielikku diftongistumist lääne pool: *jaen, taet*.

Sellel palatalisatsioonitüübil on kolm üksteisest lahutatud levikuala: nn. mulgi murde ala, Saaremaa ja Läänemaa lõunaosa. Tegelikult võib neid piirkondi redutseerida vähemalt kaheks: mulgi

²¹ Numbrid kaardil ruuduketes märgivad siin kirjeldatud murdealasid. (Vt. kaart lk. 83.)

Palatalisatsioonitüüpide esinemisalad. (Koostanud G. Laugaste.)

murde ja Saaremaa-Läänemaa alaks, sest Saaremaa on Läänemaaga alati olnud tihedas kokkupuutes. Saaremaa vastasrannikul on Virtsu sadam, millel minevikus on olnud veel suurem tähtsus ühenduse seisukohalt Saaremaaga kui tänapäeval. Ka ajaloost on andmeid saarlaste väga rohke siirdumise kohta mandrile, seega võiks ühiste murdejoonte olemasolu panna saarlaste mandrile siirdumise arvele. Keeleliselt ei oleks mingit raskust ka kogu seda palatalisatsiooniala pidada kunagi kokkukuulunuks, sest ühist murdeala võisid lõhestada Pärnu linn, mis oma aja kultuurikeskusena tõi enesesse mitmesuguseid keele-elemente, ja Pärnu jõgi, mis arheoloogia ja ajaloo andmeil oli tähtis liiklustee. Ei ole miski tõenäolisem kui see, et veeteed mööda tulid ka keelelised mõjud Kesk-Eestist Pärnu laheni. Aga ajaloolisest ajast ei ole mingeid otseseid andmeid siin ühise hõimu oletamiseks, kuigi mõned teisedki keelelised faktid seda toetaksid.

Kolonisatsiooni ja liiklusteede mõju kohta palatalisatsiooninähtusse, nagu seda võis oletada Pärnu jõgikonnas, on otseseid tõendeid hilisemast ajast, nimelt eelmisest sajandist. Samalt mulgi murde alalt on asunud talude ostmise eesmärgil rohkesti viljandimaalasi Tartumaale, lõuna poolt Võrtsjärve Sangastesse ja põhja poolt Randu. See kajastub selgesti palatalisatsiooninähtuses, samuti ka teistes murdejoontes. Põhja pool soodustas Viljandi-Tartu maantee murdejoonte levimist veelgi kaugemale, Puhja.

3-ndana tuleb märkida kõige rikkalikuma palatalisatsiooniga ala. Siin esinev palatalisatsioonitüüp läheneb oma iseloomult vene keelele. Seda iseloomustavad põhiliselt järgmised jooned: a) kõigi konsonantide palatalisatsioon nii *i* püsides kui ka kao puhul; b) palatalisatsiooni esinemine ka teiste eesvokaalide ees; c) palataliseerub konsonandi lõpuosa, nii et seda tugeva palatalisatsiooni korral sobiks märkida *j*-ga; d) palatalisatsioon eelnevat vokaali oluliselt ei mõjuta; e) palatalisatsioon esineb ka sõna algul (*t'ek'k*, *k'äsi*, *t'ül'ü*), kusjuures üksikul juhtumel vokaal on minetanud oma palataalsuse (*k'ulm*, *n'ago*, *t's'alk*). Selle palatalisatsioonitüübi levikupiirkond on kagus, võru ja setu murdealal. Selle kujunemise tingimusena võib kindlasti oletada tihedaid kokkupuuteid vene keelega.

Tartu murdeala moodustab sisuliselt ülemineku võru palatalisatsioonitüübilt põhja-estti keskmurde palatalisatsioonitüübile, võiks ütelda — on võru murde palatalisatsiooni lahjendatud väljaanne. Palataliseeruvad samad konsonandid (põhja pool ainult *h* ja *v* välja arvatud), kuid ainult *i* eel. Et palatalisatsiooni piir ei ulatu endise maakonna piirini, sellest võib järeldada, et võrumurdeline palatalisatsioon on taandumas tartumaalise kui kirjakeelele lähedasema eest.

Lõpuks 4. palatalisatsioonitüüp, mille levikuala on kõige suurem, esineb põhja-estti keskmurdes ja selle ümbruses. Siinsed palatalisatsioonisuhted vastavad üldiselt kirjakeelepärase kõnekeele pala-

talisisatsioonisuhetele: palatalisatsioon on konsonantisminähtus, aga mõjutab ka eelnevat vokaali; palataliseerub konsonandi algusosa; palatalisatsioon hõlmab ainult dentaale ja esineb üldise assimilat-siooninähtusena nii *i* kao kui ka püsi korral, samuti *j* ees, on see-juures varieeruv ja lühikese konsonandi puhul üsna nõrk; *i* kaoga vormides omab ta fonemaatilist funktsiooni ja esineb järjekindla-malt.

Peale nimetatud nelja põhiala esineb veel sega- ja ülemineku-alasid, nii et tegelikult on üldpilt palatalisatsioonist murretes kir-jum. Seepärast pole ka palatalisatsiooni keeleajaloolise olemuse ega märkimise küsimuses saavutatud üksmeelt. Peale murdeerinevuste tuleb arvestada veel nähtuse dünaamikat. On võimalik konstatee-rida palatalisatsiooni järkjärgulist nõrgenemist, eriti *i* ees, kus sel pole foneemi väärtust. Vanem generatsioon palataliseerib üldiselt järjekindlamalt, vähemalt *r*-i palatalisatsiooni kadumine noorema generatsiooni juures on vaieldamatu.

Kirjakeele mõjul on toimumas murrete pidev nivelleerumine ja keele ühtlustumine, kuid et foneetilised murdenähtused on keeles kõige püsivamad, eriti kui kirja-pilt ei aita neid esile tuua, siis on täiesti ühtse palatalisatsioonisüsteemi väljakujunemine eesti keeles veel pikk protsess.

Mis puutub palatalisatsiooni tekkimisse, siis üldiselt ollakse seisukohal, et see on toimunud enne lõpukadu. Kuid läänepoolse palatalisatsioonitüüpi sunnib oletama, et vähemalt sel alal olid pala-talisatsiooni tekkimine ja lõpukadu üheaegsed, on ühe ja sama näh-tuse kaks poolt. Siin palataalse assimilatsiooni tendentsi pole. Ida- ja põhjapoolsel alal võib palatalisatsioonitendentsi pidada lõpukaost vanemaks, mis aga viimase tõttu sai uue funktsiooni ja tugevnes.

Kokku võttes eelöeldut võib märkida tänapäeva eesti keele palatalisatsiooni kohta: see ei ole ainult keeleajalooline fakt, vaid ühtlasi pidev tendents, häälduslik hoiak, millele allub nii keele vana sõnavara kui ka uudismoodustised. Palatalisatsioon on suhteliselt piiratud nähtus, häälduselt nõrk, selles ilmneb nõrgenemise ja kadu-mise tendents. Nähtus pole täiesti ühtlustunud, sest murdeline taust on kirju, milles võib eraldada neli peamist ja üks teisest olu-liselt erinevat palatalisatsioonitüüpi. Palatalisatsiooni kui eri foneemi kirjas ei eraldata, mis oluliselt raskendab nähtuse ühtlus-tumist.

ПАЛАТАЛИЗАЦИЯ СОГЛАСНЫХ В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Г. Лаугасте

Кафедра эстонского языка

Резюме

Палатализация в эстонском языке носит двойкий характер: а) коартикуляторный или ассимилятивный и б) фонематический. Фонематическая палатализация наблюдается в том случае, когда вызвавший палатализацию звук исчез и палатализация сохранилась для разграничения значений слов (tulp — tul'p). Палатализация в эстонском языке представляется не столько фактом исторической фонетики, сколько постоянной тенденцией, общим явлением регрессивной ассимиляции, которое сказывается в одинаковой мере как в старом словарном составе, так и в позднейших заимствованиях, в зависимости от их распространенности.

Палатализируются в эстонском языке зубные *d, t, l, n, s*, и палатализация происходит при одинаковых условиях. Палатализация звука *g* в литературном языке не отличается последовательностью, и фонематическое различие *g* и *g'* представляет собой диалектное явление. Коартикуляторно (ассимилятивно) палатализируются иногда также велярный смычный и носовой сонант, однако лишь в словах с гласными переднего ряда и при этом последовательно (*män'g; käk'k*).

3. Место палатализации в слове ограничено. Фонематическая палатализация встречается лишь в слоге с главным ударением. Палатализуется следующий за этим слогом согласный в своей начальной части, что оказывает влияние и на предшествующий гласный звук. В группе согласных палатализуется первый компонент, а если этим компонентом является не палатализирующийся звук, то и группа согласных не подвергается палатализации (*koršima*). В долгих согласных и геминатах смягчается также начальная часть.

Явление палатализации в эстонском языке обусловливается главным образом звуком основы *i*, который регрессивно воздействует на артикуляцию предшествующих согласных в направлении палатализации. В случае сохранения второго слога мы имеем дело с коартикуляцией, причем различителем значения слова

остаётся гласный (palga, pal'gi). В формах слова, где конечное *i* исчезло, наблюдается фонематическая палатализация (pal'k — palk), при этом лишь в односложных словах. Только в немногих случаях в формах более длинных слов, где имела место синкопа, палатализация может получать фонематическую функцию (kas'te — kaste, gen.) и наблюдаться перед гласным.

Кроме *i*, смягчение согласных вызывается палатальным звуком *j*.

Палатализация по существу имеет регрессивный характер.

Прогрессивная палатализация при неточном произношении может наблюдаться лишь в том случае, если второй компонент дифтонга — звук *i* — не произносится (muidu — mud'u, tes'te).

После дифтонга палатализация согласного вообще не наблюдается (poissi, kausse, nautis, teati, laoti). Это, повидимому, объясняется особенностью эстонской палатализации, а именно ее перенесением на предшествующий гласный. В случае же палатализации согласного после дифтонга гласный приобрел бы характер трифтонга (taoitti), а это в эстонском языке невозможно.

Трактовка палатализации в истории языка представляет пеструю картину. Противоречия, наблюдаемые, начиная с XVII в., в высказываниях по этому вопросу, явно обусловлены происхождением авторов из различных диалектных областей.

В современном языке варьирование палатализации зависит еще в значительной мере от того же фактора. Чтобы уяснить себе положение вещей, необходимо рассмотреть явление палатализации в отдельных диалектах.

В отношении палатализации эстонские диалекты разделяются на четыре группы: 1) диалекты, в которых палатализация вообще отсутствует (Хийума, диалект побережья); 2) диалекты, в которых палатализация наблюдается в результате исчезновения гласного в конце или внутри слова и может быть только фонематической, причем она нередко превращается в частичную или полную эпентезу (Саарема, часть Ляэнема и Пярнума и южная часть Вильяндима); 3) диалекты, в которых палатализация представляет собой явление ассимиляции как в случаях исчезновения, так и в случаях сохранения звука *i*, а также перед *j*, причем она гораздо более непоследовательна, а в отношении краткого согласного весьма слаба (центральный диалект северной Эстонии); 4) диалекты, в которых палатализуются все согласные перед *i* и другими передними гласными, причем палатализации подвергается как раз конечная часть согласного, так что при сильном смягчении его мягкость можно было бы обозначить йотом (Вырума, Сету).

Варьирование палатализации у говорящих на эстонском языке обусловлено не только локальным фактором, т. е. она является различной не только у отдельных лиц, но и у разных

поколений. Старшее поколение вообще более склонно к палатализации.

Палатализация согласных в эстонском языке, по сравнению с ближайшими родственными языками, носит относительно слабый и ограниченный характер. Случаев замены непалатального звука совершенно новым палатальным звуком в истории эстонского языка не наблюдается.